Boshlang‘ich sinfda qo‘shiq o‘rgatishda interfaol pedagogik texnologiyalardan samarali foydalanish metodlari tahlili

Mohinur Olim-qizi Tojiyeva
Buxoro xalqaro universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga qo‘shiq o‘rgatish jarayonida interfaol pedagogik texnologiyalardan samarali foydalanish metodlari tahlil qilinadi. Qo‘shiq o‘rgatishning an’anaviy va zamonaviy usullari qiyosiy o‘rganilib, interfaol metodlarning afzalliklari asoslab beriladi. Kichik maktab yoshidagi bolalarning psixologik-pedagogik xususiyatlarini inobatga olgan holda “Aqliy hujum”, “Klaster”, “Zinama-zina”, rolli o‘yinlar va guruhlarda ishlash kabi usullarni musiqa darsida qo‘llash yo‘llari ko‘rsatiladi. Shuningdek, multimedia vositalari, interaktiv doska va musiqiy dasturlardan foydalanish imkoniyatlari yoritiladi. Maqolada o‘quvchilarning vokal-xor ko‘nikmalari, musiqiy eshitish qobiliyati va ijodiy faolligini oshirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar berilgan. Ishda qo‘shiq o‘rganish bosqichlarida o‘qituvchi-o‘quvchi hamkorligining ahamiyati ta’kidlanadi. Tadqiqot natijalari musiqa o‘qituvchilari va pedagogika yo‘nalishi talabalari uchun foydali bo‘lishi mumkin.

Kalit so‘zlar: interfaol texnologiyalar, qo‘shiq o‘rgatish, boshlang‘ich ta’lim, musiqa darsi, vokal-xor ko‘nikmalari, musiqiy eshitish, o‘yin texnologiyalari, guruhlarda ishlash, multimedia vositalari, ijodiy faollik

Analysis of methods for the effective use of interactive pedagogical technologies in teaching songs in primary school

Mohinur Olim-qizi Tojiyeva
Bukhara International University

Abstract: This article analyzes methods for the effective use of interactive pedagogical technologies in teaching songs to primary school students. It compares traditional and modern approaches to teaching songs and sets out the advantages of interactive methods. Taking into account the psychological and pedagogical characteristics of young schoolchildren, the article shows how methods such as “Brainstorming”, “Cluster”, “Step by Step”, role-playing games and group work can be applied in music lessons. It also covers the use of multimedia tools, interactive whiteboards and music software. The article offers practical recommendations for developing students’ vocal and choral skills, musical hearing and creative activity. The

(cc) BY

study highlights the importance of teacher–student cooperation at each stage of learning a song. Its findings may be useful to music teachers and students of pedagogy.

Keywords: interactive technologies, song teaching, primary education, music lesson, vocal and choral skills, musical hearing, game-based technologies, group work, multimedia tools, creative activity

Bolalikni qo‘shiqsiz tasavvur qilish qiyin. Har birimiz bolaligimizdan qandaydir kuyni, onamiz aytgan allani yoki maktab bayramida kuylagan qo‘shiqni eslaymiz. Ba’zan yillar o‘tib, ko‘p narsani unutsak ham, o‘sha qo‘shiqlarning so‘zlari va ohangi xotiramizda saqlanib qoladi. Bu bejiz emas. Qo‘shiq bolaning ongiga so‘z va ohang orqali, ya’ni ham aql, ham his-tuyg‘u orqali kirib boradi. Shuning uchun u boshqa ko‘plab bilimlardan ko‘ra chuqurroq va mustahkamroq o‘rnashadi. Maktabdagi musiqa darslarining asosiy qismini ham aynan qo‘shiq o‘rgatish tashkil etadi. Ammo qo‘shiqni qanday o‘rgatish kerak, degan savol hamon o‘z dolzarbligini yo‘qotgani yo‘q.

Ko‘pchiligimiz maktabda qo‘shiq qanday o‘rgatilganini yaxshi eslaymiz. O‘qituvchi qo‘shiqni bir marta kuylab beradi, so‘ng uni satrma-satr takrorlatadi, keyin butun sinf birga kuylaydi. Bu usul o‘z vaqtida yaxshi natija bergan va bugun ham butunlay foydasiz deb bo‘lmaydi. Lekin zamon o‘zgardi, bolalar o‘zgardi. Bugungi o‘quvchi ertalabdan kechgacha rang-barang axborot oqimi ichida yashaydi. Uning diqqatini bir xil, zerikarli takrorlash bilan uzoq ushlab turish qiyin. Bola faol bo‘lishni, o‘zi nimadir qilishni, kashf etishni xohlaydi. Ana shu ehtiyojni hisobga olmagan dars, qanchalik yaxshi qo‘shiq tanlanmasin, kutilgan samarani bermaydi.

Shu o‘rinda interfaol pedagogik texnologiyalar haqida so‘z yuritish o‘rinli. “Interfaol” so‘zi o‘zaro ta’sir, o‘zaro harakat degan ma’noni anglatadi. Interfaol ta’limda o‘quvchi bilimni o‘qituvchidan tayyor holda olmaydi, balki uni o‘qituvchi va sinfdoshlari bilan hamkorlikda, faol izlanish orqali egallaydi. O‘qituvchi bu jarayonda ma’lumot beruvchi emas, yo‘naltiruvchi, tashkilotchi, maslahatchi rolini bajaradi. So‘nggi yillarda bu yondashuv ta’limning deyarli barcha sohalariga kirib keldi. Ammo musiqa darslarida, xususan qo‘shiq o‘rgatish jarayonida undan qanday foydalanish kerakligi hali yetarlicha o‘rganilmagan. Mazkur maqola aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Nega aynan boshlang‘ich sinf? Chunki bu yosh bolaning musiqiy rivojlanishi uchun eng muhim davrlardan biridir. Olti-o‘n yoshli bolaning ovoz apparati shakllanish bosqichida bo‘ladi, eshitish qobiliyati juda sezgir, ritm tuyg‘usi tabiiy ravishda rivojlanadi. Bu yoshda bola qo‘shiq kuylashni yaxshi ko‘radi, uyalmaydi, o‘zini erkin tutadi. Agar shu davrda unga to‘g‘ri yondashilsa, qo‘shiq kuylash umrbod sevimli mashg‘ulotga aylanadi. Aksincha, noto‘g‘ri yondashuv, masalan, bolani “ovozing yo‘q” deb tanqid qilish yoki zerikarli mashqlarga majburlash, uni musiqadan

(cc) BY

butunlay uzoqlashtirishi mumkin. Shuning uchun boshlang‘ich sinflarda qo‘shiq o‘rgatish metodikasiga alohida e’tibor qaratish zarur.

O‘zbekistonda so‘nggi yillarda ta’lim tizimida keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Ta’lim mazmunini yangilash, o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga o‘rgatish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Ushbu islohotlarning asosiy maqsadi barkamol avlodni tarbiyalashdir. Barkamollik esa faqat bilim bilan emas, balki yuksak ma’naviyat, estetik did va madaniyat bilan ham belgilanadi. Bu fazilatlarni shakllantirishda san’at, xususan musiqa o‘ziga xos o‘rin tutadi. Qo‘shiq orqali bola go‘zallikni his qilishni, o‘z tuyg‘ularini ifodalashni, jamoada ishlashni o‘rganadi. Demak, qo‘shiq o‘rgatish metodikasini takomillashtirish umumiy ta’lim islohotlarining ajralmas qismi hisoblanadi.

Qo‘shiq o‘rgatish jarayonining o‘zi murakkab va ko‘p qirrali. U bir necha bosqichdan iborat bo‘ladi: qo‘shiq bilan tanishish, uning mazmunini tushunish, kuyni o‘zlashtirish, so‘zlarni yodlash, ijro texnikasi ustida ishlash va nihoyat ifodali ijro etish. Har bir bosqichning o‘z vazifasi, o‘z qiyinchiliklari bor. Masalan, tanishish bosqichida bolaning qiziqishini uyg‘otish muhim bo‘lsa, kuyni o‘zlashtirish bosqichida intonatsiyaning sofligiga, ijro bosqichida esa ifodaviylikka e’tibor qaratiladi. An’anaviy usulda bu bosqichlar ko‘pincha bir xil tarzda, takrorlash orqali o‘tiladi. Interfaol texnologiyalar esa har bir bosqichni o‘ziga xos, qiziqarli va samarali tashkil etish imkonini beradi.

Masalan, qo‘shiq bilan tanishish bosqichini olaylik. An’anaviy darsda o‘qituvchi qo‘shiqni kuylab beradi va bolalar uni tinglaydi. Interfaol yondashuvda esa bu bosqichni “Aqliy hujum” bilan boshlash mumkin. O‘qituvchi qo‘shiq nomini aytadi yoki uning mavzusiga oid rasmni ko‘rsatadi va bolalardan “Bu qo‘shiq nima haqida bo‘lishi mumkin?”, “Uning kuyi qanday bo‘ladi deb o‘ylaysiz: quvnoqmi yoki mayin?” deb so‘raydi. Bolalar o‘z taxminlarini aytadi, keyin qo‘shiqni tinglab, ularni tekshiradi. Bu oddiy usul bolaning diqqatini jamlaydi, uni faol tinglovchiga aylantiradi. Endi u qo‘shiqni shunchaki eshitmaydi, balki unda o‘z savoliga javob izlaydi.

Qo‘shiq mazmunini tushunish bosqichida “Klaster” usuli juda qo‘l keladi. Doskaning o‘rtasiga qo‘shiqning asosiy so‘zi yoki mavzusi yoziladi, bolalar esa unga bog‘liq so‘zlar, tushunchalar, his-tuyg‘ularni aytib, atrofiga joylashtiradi. Masalan, “Vatan” haqidagi qo‘shiq uchun bolalar “ona”, “uy”, “bog‘”, “quyosh”, “do‘stlar” kabi so‘zlarni aytishi mumkin. Bu jarayonda bola qo‘shiq matnini chuqurroq anglaydi, uni o‘z hayotiy tajribasi bilan bog‘laydi. Mazmunini tushungan qo‘shiqni bola ancha tez yodlaydi va uni ifodali kuylaydi. Chunki u endi so‘zlarni mexanik takrorlamaydi, balki ularning ortidagi ma’noni his qiladi.

Kuyni o‘zlashtirish bosqichi qo‘shiq o‘rgatishning eng qiyin qismlaridan biri hisoblanadi. Bu yerda bolalar intonatsiyani to‘g‘ri olishi, ritmni aniq ijro etishi kerak.

(cc) BY

Ko‘pincha aynan shu bosqichda darsning qiziqarliligi yo‘qoladi, chunki bir xil jumlani qayta-qayta takrorlash bolani zeriktiradi. Interfaol usullar bu muammoni hal qilishga yordam beradi. Masalan, “Aks-sado” o‘yinida o‘qituvchi kuyning bir jumlasini kuylaydi, bolalar esa uni xuddi aks-sadodek, avval baland, keyin past ovozda takrorlaydi. Yoki sinfni ikki guruhga bo‘lib, ular navbatma-navbat jumlalarni kuylaydi. Takrorlash saqlanib qoladi, ammo endi u o‘yin shaklida bo‘ladi va bolalarni charchatmaydi.

Kuyning yo‘nalishini ko‘rgazmali ko‘rsatish ham juda samarali. O‘qituvchi qo‘l harakati bilan kuyning ko‘tarilishi va tushishini ko‘rsatadi, bolalar ham uni takrorlaydi. Yoki doskaga kuy chizig‘ini to‘lqinsimon chiziq ko‘rinishida chizib qo‘yish mumkin. Interaktiv doska mavjud bo‘lsa, ekranda harakatlanayotgan nuqta yoki rasmcha orqali kuyning harakatini ko‘rsatish bolalar uchun ayniqsa qiziqarli bo‘ladi. Kichik maktab yoshidagi bolalarda ko‘rgazmali-obrazli tafakkur ustunlik qilgani uchun ular eshitgan narsani ko‘rganda yaxshiroq tushunadi. Shu tarzda “baland” va “past” tovush, kuyning “zinadan ko‘tarilishi” kabi mavhum tushunchalar bolaga aniq va tushunarli bo‘ladi.

Ritm ustida ishlashda harakat va zarbli cholg‘ulardan foydalanish katta natija beradi. Bolalar qo‘shiq ritmini chapak, oyoq zarbi yoki qo‘l bilan stolga urish orqali ijro etadi. Agar maktabda oddiy zarbli cholg‘ular, masalan, doira, qoshiq, uchburchak, marakaslar bo‘lsa, ulardan foydalanish darsni yanada jonlantiradi. Bolalarni guruhlarga bo‘lib, har bir guruhga alohida ritmik vazifa berish mumkin: biri asosiy hissalarni, boshqasi esa kichik bo‘laklarni chaladi. Natijada sinfda kichik ansambl paydo bo‘ladi. Bu nafaqat ritm tuyg‘usini rivojlantiradi, balki bolalarda jamoada ishlash, bir-birini tinglash ko‘nikmasini ham shakllantiradi.

Rolli o‘yinlar qo‘shiq o‘rgatishda alohida o‘rin tutadi. Ko‘plab bolalar qo‘shiqlari ma’lum bir syujetga ega: unda hayvonlar, qushlar, tabiat hodisalari yoki bolalarning o‘zlari qahramon bo‘ladi. O‘qituvchi bolalarga rollarni taqsimlab, qo‘shiqni kichik sahna ko‘rinishiga aylantirishi mumkin. Masalan, bahor haqidagi qo‘shiqda bir guruh bolalar gullar, boshqasi qushlar, uchinchisi quyosh rolini o‘ynaydi va har biri o‘z qismini kuylaydi. Bunday dars bolalarda katta qiziqish uyg‘otadi, ular qo‘shiqni o‘ziga xos tarzda “yashaydi”. Qo‘shiq so‘zlari esa harakat va obraz bilan bog‘langani uchun xotirada ancha mustahkam o‘rnashadi.

“Zinama-zina” usuli qo‘shiqni bosqichma-bosqich o‘zlashtirish uchun qulay. Qo‘shiq bir nechta qismga bo‘linadi va har bir qism bir “zina” deb ataladi. Bolalar har bir zinani muvaffaqiyatli o‘zlashtirgach, keyingisiga “ko‘tariladi”. Doskada zinalar rasmi chizilgan bo‘lsa, va har bir bosqichdan so‘ng bir rasmcha yuqoriga ko‘chirilsa, bolalar o‘z muvaffaqiyatini ko‘z bilan ko‘radi. Bu ularni rag‘batlantiradi, maqsad sari intilishga undaydi. Bundan tashqari, bu usul o‘qituvchiga har bir bosqichda bolalarning qanday o‘zlashtirayotganini kuzatish va kerak bo‘lsa, qiyin joylarga qaytish imkonini beradi.

(cc) BY

Guruhlarda ishlash interfaol ta'limning asosiy shakllaridan biridir. Qo‘shiq o‘rgatishda ham undan turlicha foydalanish mumkin. Masalan, sinfni kichik guruhlarga bo‘lib, har bir guruhga qo‘shiqning bir bandini o‘rganish topshirig‘i beriladi. So‘ng har bir guruh o‘z bandini butun sinfga "o‘rgatadi". Bu usulda bolalar o‘qituvchi rolida bo‘lib qoladi, bu esa ularning mas'uliyatini oshiradi. Bilimni boshqaga o‘rgatish uchun uni avval o‘zi yaxshi bilishi kerakligini bola tushunadi. Guruhlarda ishlash, shuningdek, tortinchoq bolalarga ham ochilish imkonini beradi, chunki kichik guruhda ular o‘zini ancha erkin his qiladi.

Multimedia vositalaridan foydalanish masalasiga ham to‘xtalish lozim. Bugungi kunda ko‘plab maktablarda proyektor, kompyuter, interaktiv doska mavjud. Ular qo‘shiq o‘rgatish jarayonini boyitishning katta imkoniyatlarini beradi. Qo‘shiq mavzusiga oid rasmlar, videolavhalar, animatsiyalar bolaning tasavvurini kengaytiradi. Qo‘shiqning fonogrammasi yoki karaoke variantidan foydalanish bolalarga kuylashni yanada qiziqarli qiladi. Musiqiy dasturlar yordamida kuyning tempini sekinlashtirish yoki tezlashtirish, ayrim jumlalarni alohida takrorlash mumkin. Bolalarning o‘z ijrosini yozib olib, keyin birga tinglash ham juda foydali: bola o‘z ovozini chetdan eshitib, xatolarini o‘zi sezadi.

Ammo texnologiyalarga haddan tashqari berilib ketish ham to‘g‘ri emas. Qo‘shiq jonli san'at bo‘lib, uni avvalo jonli ovoz orqali o‘rgatish kerak. O‘qituvchining ovozi, uning yuz ifodasi, nigohi, harakati bola uchun eng yaxshi namunadir. Hech qanday fonogramma o‘qituvchining jonli ijrosini to‘liq almashtira olmaydi. Afsuski, ayrim darslarda butun jarayon ekranga ko‘chib ketadi: bolalar videoni ko‘radi, fonogramma ostida kuylaydi, lekin o‘qituvchi bilan jonli muloqot bo‘lmaydi. Bunday dars tashqaridan zamonaviy ko‘rinsa-da, aslida uning tarbiyaviy samarasi past bo‘ladi. Texnologiya darsning yordamchisi bo‘lishi kerak, uning o‘rnini egallamasligi lozim.

Interfaol texnologiyalarni qo‘llashda kichik maktab yoshidagi bolalarning psixologik xususiyatlarini hisobga olish hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bu yoshdagi bolalarning diqqati beqaror bo‘ladi, ular bir ish bilan uzoq vaqt shug‘ullana olmaydi. Shuning uchun dars davomida faoliyat turlarini tez-tez almashtirib turish kerak: tinglash, kuylash, harakat, o‘yin, suhbat bir-biri bilan almashinib turishi lozim. Bundan tashqari, bolalar tez charchaydi, shuning uchun ovoz apparatini ehtiyot qilish, uni ortiqcha zo‘riqtirmaslik muhim. Interfaol usullar aynan shu talablarga javob beradi: ular darsni xilma-xil qiladi va bolani charchatmasdan faol ushlab turadi.

O‘yin bu yoshdagi bolaning tabiiy faoliyati hisoblanadi. Psixologlar ta'kidlaganidek, o‘yin orqali bola dunyoni o‘rganadi, ijtimoiy rollarni o‘zlashtiradi, o‘z qobiliyatlarini sinab ko‘radi. Shuning uchun o‘yin texnologiyalari boshlang‘ich sinfda qo‘shiq o‘rgatishning eng samarali vositalaridan biri bo‘lib qoladi. "Qo‘shiqni top", "Musiqiy aks-sado", "Kim tez topadi", "Jim kuylash" kabi o‘yinlar darsga jonlilik bag‘ishlaydi. Masalan, "Jim kuylash" o‘yinida o‘qituvchi ishora qilganda bolalar

(cc) BY

qo‘shiqni ichida, ovoz chiqarmay davom ettiradi, keyingi ishorada esa yana ovoz chiqarib kuylaydi. Bu o‘yin ichki eshitishni rivojlantiradi va bolalarning diqqatini kuchaytiradi.

Milliy musiqa merosi ham qo‘shiq o‘rgatishda katta imkoniyatlarga ega. O‘zbek bolalar xalq qo‘shiqlari, o‘yin qo‘shiqlari, allalar o‘zining sodda kuyi, yorqin ritmi va tushunarli matni bilan kichik yoshdagi bolalar uchun juda mos keladi. Ko‘plab xalq qo‘shiqlari o‘z tabiatiga ko‘ra interfaoldir, chunki ular o‘yin bilan birga ijro etilgan. Masalan, ayrim bolalar o‘yinlarida qo‘shiq savol-javob tarzida kuylanadi: bir guruh savol beradi, ikkinchisi javob qaytaradi. Bu tayyor interfaol shakl bo‘lib, uni musiqa darsida bemalol qo‘llash mumkin. Xalq qo‘shiqlari orqali bola o‘z ajdodlarining madaniyati bilan tanishadi va milliy qadriyatlarni his qiladi.

Qo‘shiq tanlash masalasi ham alohida e’tibor talab qiladi. Boshlang‘ich sinf uchun tanlanadigan qo‘shiq avvalo bolaning ovoz diapazoniga mos bo‘lishi kerak. Juda baland yoki juda past tovushlarni o‘z ichiga olgan qo‘shiq bolaning ovozini zo‘riqtiradi. Qo‘shiq matni bolaning yoshiga mos, tushunarli bo‘lishi, kuyi esa esda qolarli bo‘lishi lozim. Bundan tashqari, qo‘shiq tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lishi, bolada ijobiy his-tuyg‘ularni uyg‘otishi kerak. Interfaol usullarni qo‘llash uchun esa syujetli, harakatga boy, qismlarga oson bo‘linadigan qo‘shiqlar ayniqsa qulay. O‘qituvchi qo‘shiq tanlashda bu talablarning barchasini hisobga olishi lozim.

Amaliyotda qo‘shiq o‘rgatish bilan bog‘liq bir qator muammolar ham uchraydi. Ulardan biri sinfdagi bolalarning musiqiy tayyorgarligi turlicha bo‘lishi. Bir bola sof kuylaydi, boshqasi esa kuyni umuman ushlay olmaydi. An’anaviy darsda bunday bolalar ko‘pincha e’tibordan chetda qoladi yoki aksincha, ularning xatolari butun sinf oldida ta’kidlanadi. Interfaol usullar har bir bolaga o‘z darajasida ishtirok etish imkonini beradi. Masalan, kuylay olmaydigan bola ritmni chalishi, sahna ko‘rinishida rol o‘ynashi yoki rasm chizishi mumkin. Asta-sekin u ham kuylashga qo‘shiladi, chunki u o‘zini jamoaning teng huquqli a’zosi sifatida his qiladi.

Yana bir muammo o‘qituvchilarning tayyorgarligi bilan bog‘liq. Interfaol texnologiyalarni qo‘llash o‘qituvchidan katta mahorat, ijodkorlik va tayyorgarlik talab qiladi. Har bir darsni oldindan puxta rejalashtirish, usullarni qo‘shiq xususiyatiga moslashtirish, kerakli materiallarni tayyorlash kerak. Ba’zi o‘qituvchilar bunday usullarni vaqt talab qiladigan va dars intizomini buzadigan narsa deb hisoblaydi. Darhaqiqat, interfaol darsda sinf ancha shovqinli bo‘lishi mumkin. Ammo bu shovqin ijodiy jarayonning tabiiy natijasi. Muhimi, o‘qituvchi bu jarayonni boshqara bilishi, o‘yindan ta’lim maqsadiga o‘z vaqtida qaytara olishi kerak.

Moddiy-texnik baza masalasi ham e’tibordan chetda qolmasligi kerak. Hamma maktablarda ham musiqa xonasi, cholg‘u asboblari, multimedia vositalari yetarli emas. Ammo bu interfaol usullardan voz kechishga sabab bo‘lmasligi lozim. Ko‘plab interfaol usullar hech qanday maxsus jihozsiz ham amalga oshiriladi: chapak, qo‘l

(cc) BY

harakatlari, rolli o‘yinlar, guruhlarda ishlash uchun faqat o‘qituvchining ijodkorligi kifoya. Bolalar bilan birga oddiy materiallardan, masalan, quti, qopqoq, don solingan idishlardan oddiy zarbli cholg‘ular yasash ham mumkin. Bu jarayonning o‘zi ham bolalar uchun qiziqarli va foydali mashg‘ulotga aylanadi.

Qo‘shiq o‘rgatish natijalarini baholash masalasi ham o‘ziga xos. Musiqa darsida baholash bolani rag‘batlantirishi, uning qiziqishini so‘ndirmasligi kerak. Interfaol yondashuvda o‘quvchilarning o‘z-o‘zini va bir-birini baholashidan ham foydalanish mumkin. Masalan, guruh ijrosidan so‘ng boshqa guruhlar unga “nima yoqdi” va “nimani yaxshilash mumkin” degan savollar asosida fikr bildiradi. Bu bolalarni tanqidiy tinglashga, o‘z fikrini xushmuomalalik bilan ifodalashga o‘rgatadi. Baholashda bolaning faolligi, qiziqishi, harakati va shaxsiy o‘sishi inobatga olinishi lozim, faqat ovoz sifatiga qarab baho qo‘yish esa noto‘g‘ri.

Qo‘shiq o‘rgatish faqat dars bilan cheklanib qolmasligi kerak. Darsda o‘rganilgan qo‘shiqlarni maktab tadbirlarida, bayramlarda, ota-onalar uchun tashkil etiladigan kichik konsertlarda ijro etish bolalarni ruhlantiradi. Bola o‘z mehnatining natijasini ko‘rganda, olqish eshitganda, u yanada katta ishtiyoq bilan o‘rganadi. Bundan tashqari, ota-onalarni ham bu jarayonga jalb qilish mumkin: bolalar uyda qo‘shiqni ota-onasiga o‘rgatishi yoki birgalikda kuylashi bo‘yicha uyga vazifa berish oila va maktab hamkorligini mustahkamlaydi. Shu tarzda qo‘shiq bolaning kundalik hayotiga kirib boradi.

Qo‘shiq o‘rgatishda ovozni tarbiyalash masalasi ham alohida o‘rin tutadi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ovozi hali nozik va mo‘rt bo‘ladi, shuning uchun u bilan ehtiyotkorlik bilan ishlash talab etiladi. Darsni ovozni qizdiruvchi mashqlar bilan boshlash maqsadga muvofiq. An’anaviy darsda bu mashqlar ko‘pincha bir xil tovush yoki bo‘g‘inni takrorlash bilan cheklanadi va bolalarga zerikarli tuyuladi. Interfaol yondashuvda esa ularni o‘yinga aylantirish mumkin. Masalan, bolalar “mushukcha” bo‘lib miyovlaydi, “shamol” bo‘lib guvillaydi, “ari” bo‘lib g‘uvillaydi. Tashqaridan oddiy o‘yin ko‘rinsa-da, aslida bu mashqlar nafas, artikulyatsiya va ovoz diapazonini rivojlantirishga xizmat qiladi.

To‘g‘ri nafas olish ham kuylashning asosiy shartlaridan biridir. Kichik yoshdagi bolalar ko‘pincha jumlaning o‘rtasida nafas oladi yoki nafasi yetmay, so‘zlarni oxirigacha aytolmaydi. Buni quruq tushuntirish orqali o‘rgatish qiyin, ammo o‘yin orqali juda oson. “Shamni puflash”, “Gulni hidlash”, “Sovun ko‘pigini uchirish” kabi mashqlar bolalarga nafasni chuqur olish va uni asta-sekin chiqarishni o‘rgatadi. Bunday mashqlarni qo‘shiq mazmuni bilan bog‘lash ham mumkin: agar qo‘shiq bahor haqida bo‘lsa, bolalar “gullarni hidlab” nafas oladi. Shu tarzda texnik mashq ham darsning umumiy obraziga singib ketadi va bola uni majburiyat sifatida emas, quvonch bilan bajaradi.

(cc) BY

Diksiya, ya'ni so'zlarni aniq va ravon talaffuz qilish ham qo'shiq ijrosining muhim jihati. Ko'pincha bolalar qo'shiqni kuylaganda so'zlarni noaniq aytadi, ayrim tovushlarni yutib yuboradi. Buning oldini olish uchun tez aytishlar, qofiyali o'yinlar, so'z o'yinlaridan foydalanish samarali. Masalan, qo'shiqning qiyin satrini avval sekin, pichirlab, keyin odatdagi ovozda, so'ng tez aytish mumkin. Bolalar buni musobaqa tarzida bajarishni yaxshi ko'radi. Interfaol usul bu yerda ham bolaning faolligini oshiradi: u xatoni o'qituvchi ko'rsatgani uchun emas, balki o'zi o'yin davomida sezgani uchun tuzatadi.

Qo'shiq o'rgatishda ijodiy topshiriqlar ham katta ahamiyatga ega. Bola faqat tayyor qo'shiqni ijro etuvchi emas, uni o'ziga xos tarzda boyituvchi ham bo'lishi mumkin. Masalan, bolalarga qo'shiqqa yangi band o'ylab topish, unga mos harakatlar yaratish, qo'shiq qahramonining rasmini chizish yoki qo'shiq uchun kichik ritmik jo'rlik tuzish topshirig'ini berish mumkin. Bunday topshiriqlar bolaning tasavvurini rivojlantiradi, unda o'ziga ishonch uyg'otadi. Bola o'zi yaratgan narsani qadrlaydi, shuning uchun o'zi biror narsa qo'shgan qo'shiqni u alohida mehr bilan kuylaydi.

Interfaol usullarni qo'llashda darsning tuzilishi ham muhim rol o'ynaydi. Yaxshi rejalashtirilgan darsda har bir faoliyat bir-biri bilan mantiqan bog'langan bo'ladi. Dars odatda bolalarni musiqiy kayfiyatga sozlovchi qisqa mashq bilan boshlanadi, keyin yangi qo'shiq bilan tanishish, uni o'rganish va mustahkamlash bosqichlari keladi, so'ng dars yakunida natija umumlashtiriladi. Interfaol usullar ana shu bosqichlarning har biriga moslashtiriladi. Agar usullar tartibsiz, o'zaro bog'lanmagan holda qo'llanilsa, dars o'yinlar yig'indisiga aylanib qoladi va asosiy maqsad, ya'ni qo'shiqni o'rganish ortda qoladi.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, interfaol texnologiyalar o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi munosabatlarni ham o'zgartiradi. An'anaviy darsda o'qituvchi ko'pincha qat'iy rahbar, bolalar esa itoatkor ijrochi bo'ladi. Interfaol darsda esa ular hamkorga aylanadi. O'qituvchi bolalarning fikrini tinglaydi, ularning takliflarini inobatga oladi, birga izlanadi. Bunday muhitda bola o'zini erkin his qiladi, xato qilishdan qo'rqmaydi. Kuylash esa aynan shunday erkinlikni talab qiladi, chunki qo'rqib, siqilib turgan bola ovozini to'liq ochib kuylay olmaydi. Demak, interfaol yondashuv qo'shiq o'rgatish uchun eng qulay psixologik muhitni yaratadi.

Xorijiy tajribaga nazar tashlasak, ko'plab mamlakatlarda bolalarga qo'shiq o'rgatishda faol yondashuvlar keng qo'llanilayotganini ko'ramiz. Vengriyalik pedagog Zoltan Kodaly bolalarni avvalo xalq qo'shiqlari orqali, kuylash va qo'l ishoralari yordamida musiqaga o'rgatishni taklif qilgan. Nemis bastakori Karl Orff esa so'z, harakat va oddiy zarbli cholg'ular uyg'unligiga asoslangan elementar musiqa ijod qilish tizimini yaratgan. Bu yondashuvlarning umumiy jihati bolaning faol ishtirokiga tayanishidir. Ularning ko'plab elementlarini o'zbek maktablariga, milliy qo'shiq va o'yinlarimizga moslashtirgan holda qo'llash mumkin va bu yaxshi natija beradi.

(cc) BY

Qo‘shiq o‘rgatishda vaqtni to‘g‘ri taqsimlash ham e’tibor talab qiladi. Musiqa darsi qisqa, unda esa qilinadigan ishlar ko‘p. Interfaol usullar ko‘pincha an’anaviy usullarga qaraganda ko‘proq vaqt talab qiladi. Shuning uchun o‘qituvchi har bir dars uchun bitta yoki ikkita asosiy usulni tanlab, ularni puxta o‘tkazishi ma’qul. Bir darsning o‘zida juda ko‘p usullarni qo‘llashga urinish bolalarni chalg‘itadi va dars yuzaki bo‘lib qoladi. Kam, lekin o‘ylangan usul har doim ko‘p, lekin tartibsiz usuldan yaxshiroq natija beradi.

Bundan tashqari, bir qo‘shiqni bir darsda to‘liq o‘rgatishga shoshilmaslik kerak. Qo‘shiqni bir necha darsga taqsimlab, har safar uning yangi qirrasini ochib borish samaraliroq. Birinchi darsda bolalar qo‘shiq bilan tanishadi va uning mazmunini muhokama qiladi, keyingi darsda kuyni o‘zlashtiradi, so‘ng ifodali ijro va sahnalashtirish ustida ishlaydi. Bunday yondashuvda qo‘shiq bolaga zerikarli bo‘lib qolmaydi, aksincha, har bir yangi dars unga yangilik olib keladi va qiziqishni saqlab turadi.

Yuqorida aytilganlardan kelib chiqib, mazkur tadqiqotning dolzarbligini quyidagicha izohlash mumkin. Bir tomondan, zamonaviy ta’lim tizimi o‘quvchilarni faol, mustaqil va ijodkor shaxs sifatida tarbiyalashni talab qilmoqda. Ikkinchi tomondan, qo‘shiq o‘rgatish amaliyotida hali ham an’anaviy, bir xil usullar ustunlik qilmoqda. Uchinchi tomondan, interfaol pedagogik texnologiyalarning musiqa darslarida, xususan qo‘shiq o‘rgatishda qo‘llanilishi ilmiy-metodik jihatdan yetarlicha asoslanmagan. Ana shu qarama-qarshiliklar mavzuni chuqur o‘rganishni taqozo etadi.

Tadqiqotning maqsadi boshlang‘ich sinflarda qo‘shiq o‘rgatish jarayonida interfaol pedagogik texnologiyalardan samarali foydalanish metodlarini tahlil qilish va ularni qo‘llash bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Bu maqsadga erishish uchun qo‘shiq o‘rgatishning an’anaviy va zamonaviy usullarini qiyosiy tahlil qilish, kichik maktab yoshidagi bolalarning psixologik xususiyatlarini o‘rganish, interfaol usullarni qo‘shiq o‘rgatish bosqichlariga moslashtirish hamda ularning samaradorligini aniqlash vazifalari qo‘yildi. Tadqiqot jarayonida ilmiy-metodik adabiyotlar tahlili, dars kuzatuvi, o‘qituvchilar bilan suhbat va qiyosiy tahlil usullaridan foydalanildi.

Dars kuzatuvlari tadqiqot uchun ayniqsa qimmatli bo‘ldi. Ular nazariy xulosalarni amaliyot bilan solishtirish imkonini berdi. Kuzatuvlar shuni ko‘rsatdiki, interfaol usullar qo‘llanilgan darslarda bolalarning faolligi sezilarli darajada yuqori bo‘ladi, ular qo‘shiqni tezroq va mustahkamroq o‘zlashtiradi. Bundan tashqari, bunday darslarda tortinchoq bolalar ham ochilib, kuylashga qo‘shiladi. Shu bilan birga, kuzatuvlar interfaol usullarni o‘ylamasdan, faqat shakl uchun qo‘llash ham samara bermasligini ko‘rsatdi. Usul aniq maqsadga xizmat qilganda va qo‘shiq xususiyatiga mos tanlanganda gina kutilgan natijaga erishiladi.

(cc) BY

Xullas, qo‘shiq o‘rgatish shunchaki kuy va so‘zlarni yodlatish emas. Bu bolaning ovozini, eshitishini, his-tuyg‘ularini, tasavvurini va jamoada ishlash qobiliyatini rivojlantiradigan murakkab pedagogik jarayondir. Interfaol pedagogik texnologiyalar bu jarayonni yanada samarali, qiziqarli va bolaga yaqin qilish imkonini beradi. Maqolaning keyingi qismlarida ushbu usullarning qo‘llanilishi batafsil tahlil qilinadi, ularning afzalliklari va cheklovlari ko‘rib chiqiladi hamda musiqa o‘qituvchilari uchun amaliy tavsiyalar beriladi. Umid qilamizki, bu fikrlar musiqa o‘qituvchilari va bo‘lajak pedagoglar uchun foydali bo‘ladi. Zero, bolaga qo‘shiq orqali quvonch ulashgan o‘qituvchi uning qalbiga go‘zallik urug‘ini ekadi, bu urug‘ esa vaqti kelib albatta unib chiqadi.

Barcha tahlillar va kuzatishlarimiz bitta muhim xulosaga olib keladi: qo‘shiqni bolaga o‘rgatish mumkin emas, uni bola bilan birga o‘rganish kerak. Bu ikki yondashuv o‘rtasidagi farq kichik tuyulishi mumkin, ammo aslida u butun darsning mohiyatini o‘zgartiradi. Birinchi holatda bola tayyor namunani takrorlovchi bo‘lib qoladi, ikkinchisida esa u qo‘shiqning hammuallifiga, uning “egasi”ga aylanadi. Interfaol pedagogik texnologiyalarning asl qimmati ham aynan shunda.

Kuzatishlarimiz davomida uchinchi sinfda o‘tgan bir dars alohida esda qoldi. O‘qituvchi yangi qo‘shiqni o‘rgatishni uni kuylab berishdan emas, bolalarga bitta savol berishdan boshladi: “Agar yomg‘ir qo‘shiq aytsa, u qanday ovozda kuylardi?” Bolalar bir-biridan qiziq javoblar berishdi: biri “tiq-tiq” deb barmog‘i bilan stolni urdi, boshqasi “shir-shir” deb shivirladi. Shundan keyin o‘qituvchi yomg‘ir haqidagi qo‘shiqni kuyladi va bolalar undagi “yomg‘ir tovushlari”ni darhol topishdi. Keyin sinf uch guruhga bo‘lindi: bir guruh ritmni chaldi, ikkinchisi naqoratni kuyladi, uchinchisi bandlarni ijro etdi. Dars oxirida qo‘shiq nafaqat yodlandi, balki kichik sahna ko‘rinishiga aylandi. Eng muhimi, darsning boshida jim o‘tirgan ikki-uch bola oxirida eng baland ovozda kuylayotgan edi.

Bu misol qo‘shiq o‘rgatishda interfaol yondashuvning butun mantiqini ochib beradi. Savol bilan qiziqish uyg‘otiladi, tinglash faol izlanishga aylanadi, guruhlarda ishlash har bir bolaga o‘z o‘rnini beradi, o‘yin va harakat esa o‘rganilganni mustahkamlaydi. “Aqliy hujum”, “Klaster”, “Zinama-zina”, rolli o‘yinlar, multimedia vositalari alohida usullar sifatida emas, yagona tizimning qismlari sifatida qo‘llanilgandagina eng yuqori natija beradi. O‘qituvchi esa bu tizimning markazida turadi: u yo‘l ko‘rsatadi, ilhomlantiradi va bolalar bilan birga kuylaydi.

Shu o‘rinda yana bir muhim jihatni ta’kidlash zarur. Interfaol usullar o‘z-o‘zidan mo‘jiza yaratmaydi. Ularning samarasi o‘qituvchining maqsadni qanchalik aniq belgilagani, usulni qo‘shiq xususiyatiga qanchalik to‘g‘ri moslashtirgani va bolalarning kayfiyatini qanchalik his qila olganiga bog‘liq. Bir sinfda zo‘r natija bergan o‘yin boshqa sinfda kutilgan samarani bermasligi mumkin. Shuning uchun o‘qituvchi

(cc) BY

tayyor "retsept"ga emas, o'z kuzatishi va ijodkorligiga tayanishi kerak. Aynan mana shu moslashuvchanlik interfaol darsni haqiqiy san'at darajasiga ko'taradi.

Bu darsda ko'rganlarimiz yana bir haqiqatni tasdiqladi: bola o'zi faol ishtirok etgan jarayonni hech qachon unutmaydi. Oradan bir hafta o'tib, o'sha sinfga qaytib kirganimizda, bolalar qo'shiqni hech qanday eslatmasiz, harakatlari bilan birga to'liq ijro etib berishdi. Ular hatto o'zlari qo'shiqqa yangi harakatlar ham qo'shishgan edi. Demak, interfaol yondashuv bilan o'rganilgan qo'shiq bolaning xotirasida shunchaki saqlanib qolmaydi, u bola bilan birga "yashashda" va o'sishda davom etadi.

Olib borilgan tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi. Boshlang'ich sinf yoshi bolaning musiqiy rivojlanishi uchun eng qulay davr bo'lib, bu davrda qo'shiq o'rgatish metodikasiga alohida e'tibor qaratish zarur. An'anaviy takrorlash usuli o'z ahamiyatini to'liq yo'qotmagan bo'lsa-da, u zamonaviy o'quvchining ehtiyojlariga to'liq javob bermaydi va interfaol usullar bilan boyitilishi lozim.

Interfaol pedagogik texnologiyalar qo'shiq o'rgatishning har bir bosqichida samarali qo'llanilishi mumkin. Tanishish bosqichida "Aqliy hujum", mazmunni tushunishda "Klaster", kuyni o'zlashtirishda o'yin va ko'rgazmali usullar, mustahkamlashda rolli o'yinlar va guruhlarda ishlash eng yaxshi natija beradi. Bu usullar bolalarning faolligini oshiradi, qo'shiqni tez va mustahkam o'zlashtirishga yordam beradi hamda tortinchoq bolalarni ham jarayonga jalb qiladi.

Multimedia vositalari darsni boyitadi, ammo ular o'qituvchining jonli ovozi va bolalar bilan jonli muloqoti o'rnini bosa olmaydi. Interfaol usullarni tanlashda bolalarning yosh va psixologik xususiyatlari, qo'shiqning mazmuni va tuzilishi, sinfning tayyorgarlik darajasi hisobga olinishi lozim. Milliy bolalar qo'shiqlari va o'yinlari tabiatan interfaol bo'lgani uchun ular bu jarayonda boy manba bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot shuni ham ko'rsatdiki, interfaol usullar faqat qo'shiqni o'zlashtirish bilan cheklanib qolmaydi. Ular bolalarda jamoada ishlash, bir-birini tinglash, o'z fikrini erkin ifodalash, mas'uliyatni his qilish kabi muhim hayotiy ko'nikmalarni ham shakllantiradi. Ovozni qizdirish, nafas va diksiya ustida ishlash kabi texnik vazifalar ham o'yin shaklida berilganda bolalar tomonidan ancha oson va quvonch bilan bajariladi. Shu ma'noda musiqa darsi bolaning har tomonlama rivojlanishiga xizmat qiluvchi muhim tarbiya maydoniga aylanadi.

Shu bilan birga, interfaol usullarni qo'llash o'qituvchidan puxta tayyorgarlik, vaqtni to'g'ri taqsimlash va sinfni boshqara bilish mahoratini talab qiladi. Bir darsda haddan tashqari ko'p usul qo'llash o'rniga bir-ikkita usulni o'ylab tanlash, qo'shiqni bir necha darsga bo'lib, bosqichma-bosqich o'rgatish yaxshiroq natija beradi. Bolalarning musiqiy tayyorgarligi turlicha bo'lgan sinflarda esa har bir bolaga o'z imkoniyatiga mos vazifa berish orqali barchani jarayonga jalb qilish mumkin.

(cc) BY

Amaliy tavsiya sifatida musiqa o‘qituvchilari uchun interfaol usullarni qo‘shiq o‘rgatishga moslashtirish bo‘yicha metodik qo‘llanmalar yaratish, malaka oshirish kurslarida bu masalaga ko‘proq vaqt ajratish, maktablarni oddiy zarbli cholg‘ular va multimedia vositalari bilan ta’minlash, baholashni bolaning shaxsiy o‘sishiga yo‘naltirish foydali bo‘ladi. Eng muhimi, har bir musiqa darsi bolaga quvonch bag‘ishlashi kerak. Qo‘shiqni sevib kuylagan bola musiqani ham, maktabni ham sevadi, bu muhabbat esa uning butun hayoti davomida hamroh bo‘lib qoladi. Mazkur tadqiqot natijalari bu yo‘ldagi dastlabki qadamlardan biri bo‘lib, kelgusida interfaol usullarning qo‘shiq o‘rgatishdagi samaradorligini tajriba-sinov ishlari orqali chuqurroq o‘rganish, ularni har bir sinf uchun alohida tizimlashtirish va o‘qituvchilar amaliyotiga keng joriy etish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Комил Буронович Холиков (2026). Схема интегрирования теории и гармонии по сфере изучения нового материала по фортепиано. Science and Education, 7 (3), 262-267.

2. Комил Буронович Холиков (2026). Основные дидактические задачи к укреплению основной темы изучения нового материала по фортепиано. Science and Education, 7 (3), 245-249.

3. Комил Буронович Холиков (2026). Об одной новой задаче тоники для создания модуляции или отклонения. Science and Education, 7 (3), 256-261.

4. Комил Буронович Холиков (2026). Определения тональности через функцию ткани гармонии. Science and Education, 7 (3), 250-255.

5. Komil Buronovich Xolikov (2025). Doira ta’limida davlat ta’lim standartlarini takomillashtirish yo‘nalishlari. Science and Education, 6 (12), 357-361.

6. Komil Buronovich Xolikov (2025). Puflama cholg‘ularni o‘qitishda nazariy tayyorgarlikni shakllantirishning ilmiy-pedagogik asoslari. Science and Education, 6 (12), 339-345.

7. Komil Buronovich Xolikov (2025). BMSMda puflama cholg‘ularni o‘qitishning ilmiy-nazariy konsepsiyasini ishlab chiqish. Science and Education, 6 (12), 385-390.

8. Komil Buronovich Xolikov (2025). Puflama cholg‘ularni o‘rgatishda nazariy tayyorgarlikni shakllantirishning pedagogik mexanizmlari. Science and Education, 6 (12), 373-378.

9. Komil Buronovich Xolikov (2025). BMSM sharoitida puflama cholg‘ularni o‘qitish jarayonining nazariy modeli. Science and Education, 6 (12), 379-384.

10. Komil Buronovich Xolikov (2025). Doira o‘qituvchilarini malaka oshirish tizimining ilmiy-amaliy asoslari. Science and Education, 6 (12), 367-372.

11. Komil Buronovich Xolikov (2025). Uzluksiz ta’lim tizimida milliy zarbli cholg‘ular o‘qitish metodologiyasi. Science and Education, 6 (12), 351-356.

12. Komil Buronovich Xolikov (2025). BMSM o‘quvchilarida puflama cholg‘ularni o‘rgatishning nazariy-pedagogik asoslarini takomillashtirish. Science and Education, 6 (12), 391-396.

13. Komil Buronovich Xolikov (2025). Musiqa kollejlarida zarbli cholg‘ular kafedralarining faoliyatini optimallashtirish. Science and Education, 6 (12), 362-366.

14. Komil Buronovich Xolikov (2025). BMSM muassasalarida doira pedagogikasi mutaxassislarini tayyorlash tizimi. Science and Education, 6 (12), 346-350.

15. Комил Буронович Холиков (2025). Сознательное восприятие музыки через позитронноэмиссионная томография мозга и сеть внимания к обучению произведения. Science and Education, 6 (1), 142-147.

16. Комил Буронович Холиков (2024). Распределитель стимулятора рефлекторной дуги ответ на информации полученного от источника аксонов и дендритов. Science and Education, 5 (12), 113-119.

17. Комил Буронович Холиков (2024). Психофизиологияда калий ва натрий ионларининг “бирлик” ҳамда “қарама қарши кураш” қонуни. Science and Education, 5 (12), 81-88.

18. Комил Буронович Холиков (2024). Ионларнинг миқдорий ўзгаришининг сифат ўзгариши реакциясидаги психофизиологик қонуниятлар теоремаси. Science and Education, 5 (12), 89-98.

19. Komil Buronovich Xolikov (2024). Miyelin tizimidagi virus himoyachilari haqida. Science and Education, 5 (12), 17-23.

20. Комил Буронович Холиков (2024). Переживание генератора мозга, вырабатывающий негармонические электрические колебания (импульсы) энергии нейронов. Science and Education, 5 (12), 105-112.

21. Комил Буронович Холиков (2024). Расчет психофизиологии по теории методом фильтрации внимания. Science and Education, 5 (12), 55-61.

22. Комил Буронович Холиков (2024). Интеграция поликомилойидов в области психофизиологии процесс объединения частей в целое. Science and Education, 5 (12), 75-80.

23. Комил Буронович Холиков (2024). Вспомогательные клетки нервной ткани и действия периферических нервов в Шванновском клетке. Science and Education, 5 (12), 99-104.

24. Комил Буронович Холиков (2024). Специальные приёмы обучение изучения обмена калия и натрия в пороге мембраны Шванье. Science and Education, 5 (12), 69-74.

25. Комил Буронович Холиков (2025). Поликомилойиды генератор музыкального воспроизводимости пианиста в психофизиологии. Science and Education, 6 (1), 134-141.

26. Комил Буронович Холиков (2025). Сложная многоголосная музыка и пластичность мозга в смещенном одних структур мозга относительно других. Science and Education, 6 (1), 148-153.

27. Комил Буронович Холиков (2024). Процесс исследования разными методами высшей нервной деятельности. Science and Education, 5 (11), 113-118.

28. Комил Буронович Холиков (2024). Механизмы взаимодействия между психическими и нейронными состояниями. Science and Education, 5 (6), 178-184.

29. Комил Буронович Холиков (2024). Психофизиологическая перестройка нейрона во время изучения музыкального произведения. Science and Education, 5 (6), 123-128.

30. Комил Буронович Холиков (2023). Метод динамических адаптации студентов музыкантов к учебному плану в общеобразовательной школе. Science and Education, 4 (7), 390-395.